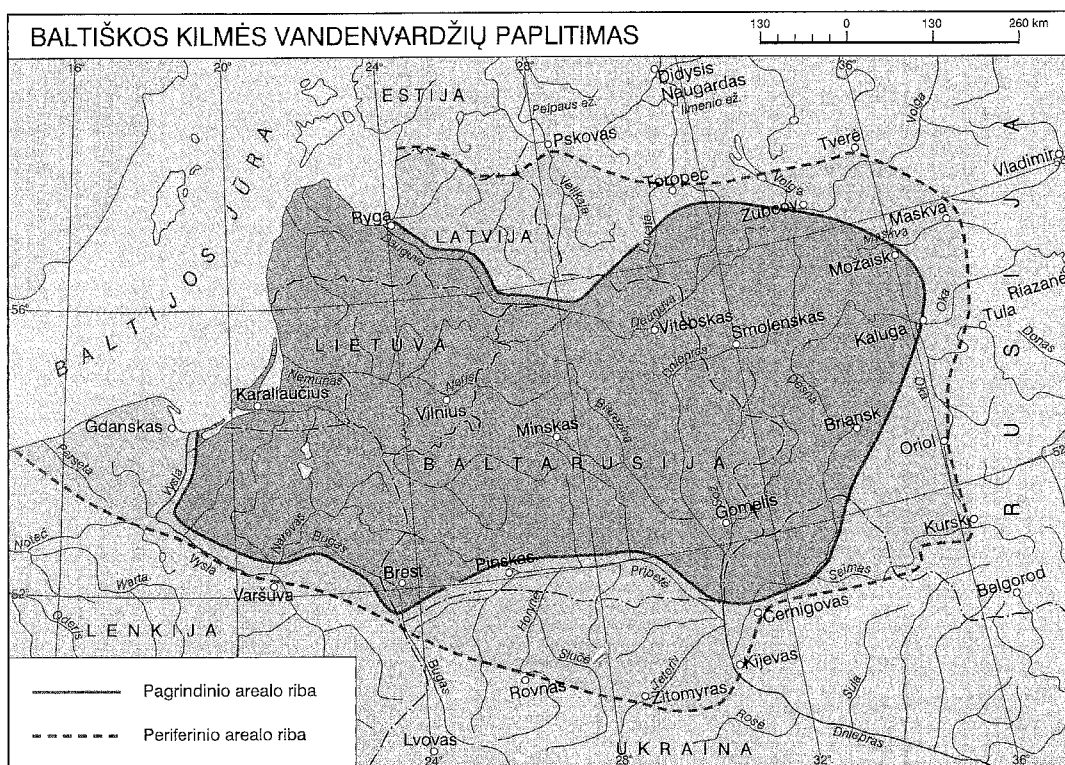

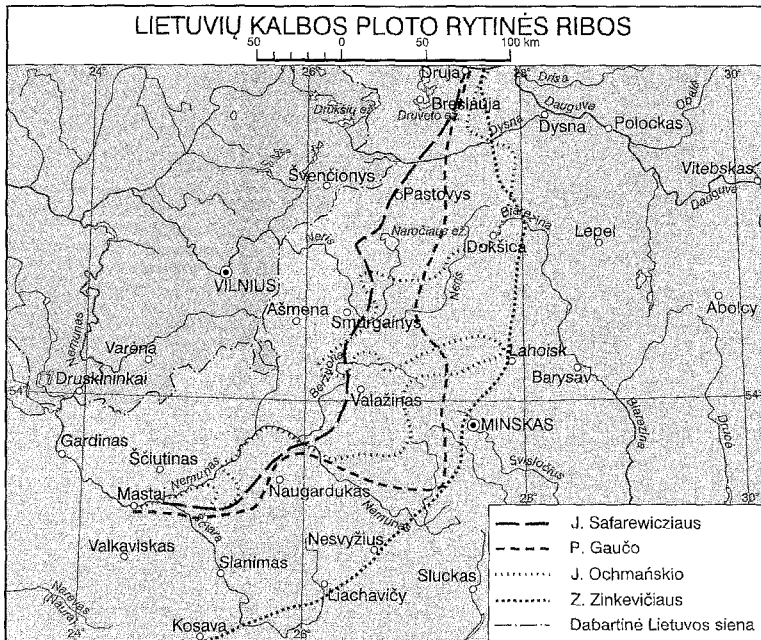
LIETUVIŲ KALBA

Lietuvių kalba priklauso ide. šeimos baltų kalbų grupės rytiniam pogrupiui. Viena iš dviejų (su latvių k.) išlikusių gyvųjų baltų kalbų. Nuo 2004 viena ES ofic. kalbų. Lietuvos Respublikos valst. kalba; kalbančiųjų Lietuvoje 2006 buvo ~3 mln. (be lietuvių, ją vartoja ~350 000 kitų tautybių gyventojų). Dar vartojama liet. tautinių mažumų Latvijos pietrytinėje (daugiausia Latgaloje), Lenkijos šiaurrytinėje (Punsko, Seinų ir kt. apylinkėse), Baltarusijos šiaurvakarinėje (Apso, Gervėčių, Pelesos, Rodūnios ir kt. apylinkėse) dalyje, išėivių bendruomenių Airijoje, Argentinoje, Australijoje, Brazilijoje, D. Britanijoje, Estijoje, Ispanijoje, JAV, Kanadoje, Kazachijoje, Rusijoje, Ukrainoje, Vokietijoje ir kitur. 36 valstybėse veikia lietuvių bendruomenės, priklausančios Pasaulio lietuvių bendruomenei, 32 – 177 lietuvių švietimo įstaigos, iš jų 7 yra lietuvių bendrojo lavinimo mokyklos Baltarusijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje ir Vokietijoje. Įkurta 12 lietuvių kultūros centrų Baltarusijoje, Ispanijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Rusijoje, Vokietijoje. Didesnės lietuvių bendruomenės dažn. leidžia lietuvišką spaudą. Iš viso kalbančiųjų ~3,6 milijono.

KILMĖ IR RAIDA

Baltų kalbomis šnekėta dideliame plote į rytus nuo Baltijos jūros. Tai rodo baltiškos kilmės vandenvardžiai (žemėlapis *Baltiškios kilmės vandenvardžių paplitimas*). Daug kur jie yra patys seniausi, todėl toje teritorijoje ir ieškotina baltų protėvynės. Baltų kalbų gramatinę sandarą ir raidą daugiausia galima nustatyti remiantis tebevartojamomis latvių ir lietuvių kalbomis bei 18 a. pr. išnykusios prūsų k. negausiais ir prastai užrašytais tektais, t.p. vienu kitu kalbos faktu, paliktu ist. laikus pasiekusių jotvingių, kuršių, sėlių, žiemgalių genčių. Tūkstantmečius gyvenę toli nuo tautų mišimo židinių baltai išlaikė archajišką kalbos modelį. ~1 t-mečio pr. Kr. vid. baltai sudarė 2 kalbinius vienetus, sąlygiškai vadinamus vakarų (išlaikė sveiką dvibalsį *ei*) ir rytų (tam tikrais atvejais *ei* išvertė į *ie*). Liet. kalba kilo iš r. baltų pogrupio ir beveik tūkstantį metų mažai kito. ~1 t-mečio po Kr. vid. r. baltų š. dalies kalba dėl finų substrato (baltai buvo pasitraukę į jų teritoriją) ėmė sparčiai kisti ir tolti nuo p. dalies kalbos, kuri dar ilgai išliko kokia buvusi. Iš

r. baltų š. dalies ilgainiui išsirutuliojo kuršių (manoma, iš pradžių priklausiusių v. baltams, vėliau įgavusių ir r. baltams būdingų ypatybių), žiemgalių, sėlių ir latgalių (jos palikuonė yra dab. latvių kalba, kitos kalbos išnyko ~14–16 a.) kalbos. Nuo r. baltų p. dalies kalbos nutolus š. daliai p. dalies kalba mažiau pakito. Iš jos ir kilo liet. kalba. Nelengva nustatyti, kada r. baltų pogrupio tam tikroje dalyje susidarė liet. kalbai būdinga struktūra. Archeologai lietuviams būdingo kult. sluoksnio požymių aptinka nuo 2–3 a.; greičiausiai nuo tada ėmė formotis ir liet. kalba. Šią prielaidą patvirtina Lietuvos vardo su balsiu *i* slaviška forma *Litva*, ją slavai turėjo perimti dar tuomet, kai tebebuvo išlaikę dvibalsį *ei* (arba jo vienbalsinimo *i*-piu). Nelengva nustatyti ir plotą, kuriame susiklostė liet. kalba. Vakarinės ribos maždaug aiškios: pietuose ir pietvakariuose liet. kalbos plotas siekėsi su jotvingių ir prūsų, vakaruose – su kuršių, š. vakaruose – su žiemgalių, toliau į rytus nuo jų – su sėlių ir latgalių teritorija. Sunkiau nustatyti liet. kalbos senojo ploto r. ribas. Beveik nieko nežinoma apie toliau rytuose (Dniepro aukšt. baseine ir gretimose žemėse) gyvenusių ir seniai išnykusių baltų genčių, vadinamų Dniepro baltais, kalbas. Į šią teritoriją ~1 t-mečio vid. palei Dnieprą ir jo intakus pradėję veržtis slavai maždaug iki 10–13 a. iš dalies Dniepro baltus sunaikino, iš dalies asimiliavo. Ist. šaltiniuose nėra aiškių duomenų, kur ėjo lietuvių ir r. slavų riba. Archeologijos faktų analizė rodo ano meto lietuvių materialinės (ir dvasinės) kultūros išplitimą, kuris gali ir nesutapti su to paties l-pio kalbos riba. Remiamasi daugiausia vietovardžių studijomis. Lenkų kalbininkas J. Safarewicziaus tyrinėjo liet. kilmės vietovardžių su priesaga *-išk-* (iš seno būdinga tik lietuviams) paplitimą rytuose. Jo išvesta riba eina zigzagais maždaug pro Gardiną, Ščiutiną, Lydą, Valažiną, Svierius (Svyrius), Breslaują ir iš dalies sutampa su katalikų ir stačiatikių tikėjimo paplitimu. Ji turėtų rodyti lietuvių ir r. slavų kalbų ribą Lietuvos krikšto metais (1387) ir vėliau, t.y. 15 amžiuje. Svarbūs ir kitokių liet. kilmės vietovardžių paplitimo, t.p. asmenvardžių dokumentuose, lituanizmų baltarusių kalboje tyrinėjimai. Jais remdamiesi kiti tyrinėtojai (M. Biryła, P. Gaučas, J. Ochmańskis, A. Vanagas, Z. Zinkevičius ir kt.) J. Safarewicziaus ribą patikslino, t.y. patraukė į pietus ir rytus (žemėlapis *Lietuvių kalbos ploto rytinės ribos*). Už kompaktiško liet. kalbos ploto buvo nemaža vietovių, kuriose 14–16 a. kalbėta lietuviškai.

Ikirašytinis laikotarpis

Liet. kalbai būdinga paveldėta labai sena kalbos sandara. Išlaikyta daug baltų ir apskritai ide. kalboms būdingų ypatybių: skiriami trumpieji ir ilgieji balsiai, išlaikyti dvibalsiai, žodžio galo vokalizmas, dėl to išliko ir senovinė žodžių kaityba, labiausiai – linksniavimas. Ilgainiui liet. kalba kito: tautosilabiniai junginiai *an*, *en*, *un*, *in* prieš nesprogstamuosius priebalsius ir žodžio gale virto nosiniais balsiais *a*, *e*, *u*, *i* (*žansis* > *žąsis* ir kt.), sutrumpėjo akūtinės prigimties galūnės (plg. *gerì* ir *gerìe-ji*), atsirado postpoziciniai vietininkai (*miškañ*, *miškúosna*, *miškíepi*, *miškópi*, *miškuñpi*), pronominalinė fleksija perėjo į kitas kalbos dalis (*gerám*, *geramè*, *geriems* ir kt.), pakito būdvardžių, įvardžių, skaitvardžių formos, daugiausia veiksmazodžių asmenavimas (atsirado būtasis dažninis laikas, tariamoji ir liepiamoji nuosakos), daugėjo analitinių elementų (prielinksninės konstrukcijos ir kt.), gausėjo žodynas, plito skoliniai. Anksti pradėjo formotis liet. kalbos tarmės. Iš pirmųjų izofonų, suskaldžiusių liet. kalbos plotą, nurodytina: nosinių bal-

sių *q, ę* susiaurėjimas ir virtimas *u, i* (pradžia ~9 ar 10 a.), *an, am, en, em > un, um, in, im* (11–13 a.), junginio *lě* veliarizacija (~10 a.), samplaikų **tī, *dī* virtimas afrikatomis (11–14 a.) ir *t, d > c, dz* prieš *i* tipo vokalizmą (po 14 a.), junginio **ja* priešakėjimas ir virtimas *e* (prasidėjo prieš 13 a.). Liet. kalbos plotas dėl *q, ę* siaurėjimo ~9–10 a. ėmė skilti į 2 dalis: vakarinę (*q, ę* liko nepakitę) ir rytinę (susiaurėjo). ~11–13 a. *an* tipo junginiai siaurėdami r. dalį suskaldė į dabartines p. ir r. aukštaičių patarmes. Vakarinės dalies pakrastyje Baltijos jūros link dar iki 13 a. junginys **ja* buvo virtęs *e* ir davė pradžią žemaičių tarmės nuo aukštaičių pagal afrikatas skyrimuisi, išryškėjusiam tik po **tī, *dī* afrikacijos. Plisdama į vakarus žemaičių tarmė patyrė kuršių kalbos substrato poveikį ir ilgainiui nutolo nuo kitų liet. kalbos tarmių. Kita vakarinė liet. kalbos ploto dalis, išlaikiusi senąją kalbos sandarą, davė pradžią dabartinei v. aukštaičių patarimei. Ji mažiau siaurėdama nuo pralietuviško modelio, ypač jos p. dalis, kuri buvo arčiau senąją baltų kalbų sandarą išlaikiusios prūsų kalbos. Iš visų aukštaičių labiausiai nuo pralietuviško modelio nutolo r. aukštaičiai. Jų skilimo į šnektas svarb. priežastis – iš šiaurės atėjęs galūnių trumpinimas, kirčio atitraukimas ir kiti pakitimai, kurie atsirado daugiausia dėl žiemgalių ir sėlių kalbų substrato. Gana vientiso patarmės ploto vakaruose atsirado inovacijų, kurios davė pradžią dab. panevėžiškių (daugiausia šiaurinių), kupiškėnų ir anykštėnų šnektoms. Pokyčiams įtakos galėjo turėti ir žiemgalių (šiaurės panevėžiškiams) bei sėlių (kupiškėnams ir anykštėnams) kalbų substratas. Kitų r. aukštaičių (uteniškių ir vilniškių) kalba nedaug kito, jie išlaikė sveikesnę senąją kalbos modelį.

Rašomoji kalba

Liet. kalba LDK (ir viešiesiems valstybės reikalams) ir Prūsijos kun-tės gyventojų lietuvių buvo vartojama tik kaip šnekamoji kalba. LDK rašomoji kalba, kaip ir daugelio to l-pio valstybių, buvo lotynų, t.p. senosios bažnytinės slavų kalbos tam tikros atmainos (slavų kanceliarinė kalba), vėliau ir lenkų kalba, kuri nuo 17 a. išstūmė slavų kanceliarinę kalbą ir tapo Lietuvos aukštuomenės, ilgainiui ir bajorijos rašomąja bei šnekamąja kalba, nuo 18 a. – Lietuvos m-lų dėstomąja kalba. Kada pradėta lietuviškai rašyti, tiksliai nežinoma. Greičiausiai liet. raštijos pradžia sietina su krikščionybės įvedimu. Iki tol lietuviai turėjo tik mnemotinių ženklų, padedančių ką nors įsiminti. Manoma, poterius į liet. kalbą pranciškonų vienuoliai išvertė per Mindaugo krikštą (1250–51). Išliko vertimų iš vok. kalbos elementų (galbūt buvo išversta ir kitų maldų bei giesmių). Visa tai turėjo būti užrašyta tuo liet. kalbės variantu, kuriuo šnekėjo krikštijamieji, t.y. sostinės Vilniaus (Lietuvos krikštas buvo pradėtas nuo Vilniaus) ir jo apylinkių gyventojų kalba, priklausančia r. aukštaičių patarimei. Lietuviškų tekstų iš to l-pio neišliko (ėmus spausdinti knygas jie pasidarė nebereikalingi). Išliko tik vėlesnių įrašų (jų randama nuo 16 a. pr.) lot. kalba spausdintose knygose. Įrašai daryti Vilniuje, daugiausia pranciškonų vienuolyne vietinių vienuolių. Rašyta tuo kalbos variantu, kuris vartotas Vilniuje ir jo apylinkėse. Pradėjus leisti knygas liet. kalba formavosi ne vientisa rašomoji kalba, bet trys jos variantai: vad. rytinis (jam pradžią davė Vilniaus ir apylinkių kalba, šis variantas vadintas tiesiog lietuvių kalba), vidurinis, vartotas Žemaičių vyskupijos poreikiams ir vadintas žemaičių kalba (neturėjo nieko bendra su žemaičių tarme), ir vakarinis, susiformavęs Vokiečių ordino nukariauotose lietuvių gyvenamose žemėse – M. Lietuvoje.

Senosios lietuvių rašomosios kalbos rytinis variantas pratęsė rankraštinę raštiją. Juo parašytų knygų yra tik nuo 17 a. pradžios. Pirmoji knyga – J. Ledesmos katekizmo vertimas, išleistas Vilniuje, vad. anoniminis 1605 metų katekizmas. Versta nežinomo asmens, kilusio iš artimų Vilniaus apylinkių – Maišiagalos, Nemenčinės ar Pabradės. Naudotasi M. Daukšos J. Ledesmos katekizmo vertimu (1595). Žymėta daugelio žodžių kirčio vieta. Šios rašomosios kalbos svarb. autorius – K. Sirvydas, kilęs nuo Anykščių, bet rašęs vilniečių kalba su gimtosios tarmės elementais (jų daugiau yra ankstyvuosiuose raštuose, vėlesnius taisė J. Jaknavičius ir nežinomas asmuo ar asmenys). K. Sirvydo reikšmingiausi išspausdinti veikalai (pamokslų rinkinys *Punktai sakymų / Punkty kazań* 2 d. 1629–44 ir 2 trikalbiai liet., lot., lenkų kalbų žodynai, ~1620 ir 1631, antrojo paskutinis

LIETUVA

I

ENCIKLOPEDIJA